

DİLİN KOMMUNİKATİV-FUNKSIONAL DİNAMİKASI VƏ OMONİMLƏŞMƏ HƏDDİ

Nərgiz YUSİFXANOVA*

Xülasə: Məqalə dilin kommunikativ funksiyasını onun tərkib elementlərinin daxili dinamikliyi çərçivəsində sistemli yanaşma səviyyəsində nəzərdən keçirir.

Dilin hər bir elementi sinxroniya və diaxroniyanın kəsişməsində yerləşir. Müvafiq olaraq, ünsiyyət prosesində informasiya daşıyan sözün semantik mənası onun daxili dinamikasındadır. Nəticə etibarilə, funksionallıq hər hansı dil elementinin statik və dinamik vəziyyətinin mövcudluğunu ehtiva edir. İstənilən dil elementinin fəaliyyət prosesi statika və dinamikanın bir-birindən qarşılıqlı asılılığından ibarətdir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi ünsiyyət prosesində dilə sistemli yanaşma konsepsiyası müxtəlif nominasiyalarla səciyyələnən elementlərin həddlərini müəyyən edir.

Açar Sözlər: *Konsept, Sinxroniya, Diaxroniya, Omonimiya, Funksionallıq, Sistemli Yanaşma, Kommunikasiya.*

Communicative-Functional Dynamics of The Language and The Limit of Homonymization

Summary: The article considers the communicative function of a language at the level of a systematic approach within a framework of the internal dynamism of its constituent elements.

Each element of the language is at the intersection of synchrony and diachrony. Consequently, the semantic meaning of a word that carries information in the communication process is in its internal dynamics.

Hence, functionality implies the presence of a static and dynamic state of any language element. The process of functioning of any language element is an interdependent unity of statics and dynamics. As the author notes, the concept of a systematic approach to language in the communication process can determine the limits of the elements of various nominations.

Key Words: *Concept, Synchrony, Diachrony, Homonymization, Functioning, Systemic Approach, Communication.*

Elmin artıq bərabərlik, o cümlədən polisemiya və omonimiyanın fərqləndirilməsi məsələsi ilə bağlı kifayət qədər zəngin və maraqlı material toplamasına baxmayaraq, bir çox alimlər üçün bu dil hadisələri sahəsində tədqiqatlar aktuallığını saxlamaqda davam edir. Bundan əlavə, dilçiliyin inkişafının yeni mərhələsində çoxmənəlilik probleminə, çoxmənəliliklə omonimiyanın əlaqəsinin təbiətinə diqqət yetirən tədqiqat işləri bu gün əvvəlkindən qat-qat çox tələb olunur. Şübhəsiz ki, bu, dil və təfəkkür arasındakı əlaqəyə, dil biliyinin əsasını təşkil edən proseslərə, o cümlədən çoxsaylı ifadələrin dərk edilməsi proseslərinə maraqla bağlıdır.

Polisemiya və omonimiyanın yaranma səbəbləri və yolları kökündən fərqlidir. Eyni sözün müxtəlif mənələrdə istifadəsi insan üçün təbii zehni əməliyyatdır, çünki polisemantik sözün nominasiyaları birbaşa şüurda mövcuddur. Lazım gələrsə, müəyyən bir linqvistik vahidin mənələrindən birinin əlaqəli olduğu reallığın həmin anının şüurunda avtomatik olaraq yenidənqurma baş verir və əksinə, ana dili danışan bir reallıq fraqmentinin linqvistik işarəsini təkrarlama bilər. Dil nitqdə reallaşdıqca mövcuddur. Deməli, konkret nitq aktları olmadan dil də olmazdı. Beləliklə, dil və nitq eyni “nitq fəaliyyəti” (F. de Sossure görə) fenomenin iki tərəfidir. Məlumdur ki, İ.Kant dili düşüncələri təyin etmək funksiyasını yerinə yetirən işarə sistemi kimi müəyyən etmişdir: “Hər bir dil fikirlərin təyini və əksinə, düşüncələri təyin etməyin ən yaxşı yolu dildən istifadə etməklə təyin etməkdir...” (Хабаров, 1978). Dil sisteminin funksional dərk edilməsi, ona görə də, onun məlumat ötürmə vasitəsi kimi tanınmasından, dilə “ünsiyyət vasitəsi” (Общее языкознание), ünsiyyət kimi baxılmasından irəli gəlir.

Məh bu ünsiyyət, yəni ümumbəşəri qarşılıqlı anlaşma dil deyilən alətin əsas funksiyasıdır”. Dil xüsusi olaraq “fəaliyyət forması və ya nümunəsi kimi” mövcuddur, burada elementlərin xassələri onların funksional yüklərinə uyğun olaraq qiymətləndirilir (Касаpec, 1958). Hər hansı bir element, bütövün bir hissəsi kimi, sabit vəziyyəti ilə xarakterizə olunmadığından - statik - üstünlük təşkil edir, bu xüsusiyyət həmcins elementlərin

* Dos. Bakı Avrasiya Universiteti, nargizulya@gmail.com.

birleşmələrində ifadə olunan potensial kommunikativ-funksional dinamikada müəyyən edilir. Məhz hər hansı bir dil vahidinin fəaliyyət səviyyəsində onun məzmunu və semantik strukturu, o cümlədən vahid mənə daşımayan və sözün mənalarının virtual genişlənmə vəziyyətində olan, üzvi nitq fəaliyyəti ilə, dilin kommunikativ aktının dinamikası ilə əlaqədə olan sözlərin semantik quruluşu aşkarlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “sözün semantik quruluşu” tarixən dəyişkən və mobildir. Lakin çox vaxt, hətta sinxron sistemdə eyni sözün müxtəlif mənaları demək olar ki, eyni dərəcədə bərabərhüquqlu olur, demək olar ki, eyni dərəcədə istifadə olunur.

Sual olunur: bəzi polisemantik sözlərin semantik strukturunda belə mənə əlaqəsi necə yarana bilər? "Sözün müxtəlif mənaları daim birincilik uğrunda öz aralarında mübarizə aparır" deyərək J.Kasares qeyd etdi (Каса́рес, 1958). Bu onu göstərir ki, insanın təfəkkürü və nitq fəaliyyəti ilə bağlı semantik proseslər də dilin sinxron vəziyyətinə daxil olur. Buna görə də, "yadda saxlamaq lazımdır ki, lüğətin semantik hərəkətinin sırf linqvistik impulslarının bütün müxtəlifliyini təyin edən "son səbəb" sonda anlayışların inkişafı və ünsiyyət ehtiyacları ilə müəyyən edilir" (Будагов, 1963). Vahid leksik sistemdə birlikdə mövcud olan omonimiya və polisemiya hadisələri funksional cəhətdən fərqlənir. Çoxmənalılıq, linqvistik ifadələrin eyniliyinə və motivasiyasına əsaslanan omonimiyadan fərqli olaraq, bir-biri ilə əlaqəli mənalar şəbəkəsinə xidmət edən dil kodunun çevikliyini və qənaətcilliyini müəyyən edir. Dil vasitələrinin identikliyi nəticəsində yaranan qənaət doğma dildə danışanlar üçün mənalarının əlaqəsizliyi ilə bərabərləşir və əslində formal xarakter alır. Nəticədə omonimiya omonim vahidlərin bir-birindən qarşılıqlı şəkildə kənarlaşdırılmasını nəzərdə tutan hadisədir.

«Funksionallıq» hər hansı linqvistik elementin statik və dinamik vəziyyətinin olmasını nəzərdə tutur. Hər hansı dil vahidinin fəaliyyət prosesi statik və dinamikanın bir-birindən asılı vəhdətidir. “Bir-birindən asılı vəhdət” anlayışı müasir elmin digər fundamental konsepsiyası vasitəsilə müəyyən edilir – ünsiyyət anlayışı asılılıqdır, adətən, dinamik proses (Капаева), kimi şərh olunur, bunun nəticəsində yeni bir omonimləşmə prosesi (bizim şərhimizdə) formalaşır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, polisemantik sözün mənalarının parçalanması səbəbindən son nəticədə nominasiya problemi ilə qarşı-qarşıya gəlir: “əgər ilkin mərhələdə nominativ vahidlərin formalaşması prosesi daha çox dilin sinxron vəziyyətinə əsaslanırsa, o zaman onların tərkibinə daxil edilməsi kommunikativ proses daha çox “diaxroniya” (Мирзоев, 1997) ilə əlaqələndirilir. Bu o deməkdir ki, hər hansı nominativ vahidin semantik quruluşu bu leksemin ünsiyyət prosesinə daxil edilməsi prosesində qazanılan mənə ilə müəyyən edilir. Polisemiyanın omonimliyə çevrilməsi statik və dinamikanın qarşılıqlı asılı vəhdətində baş verir.

Beləliklə, ilkin minimal vahidin daxili potensial dinamikası daha mürəkkəb birinin formalaşmasına kömək edir. “Dinamizm dəyişikliyi nəzərdə tutur. Bu və ya digər mənada istənilən dəyişiklik inkişafın elementidir” (Капаева). “... Müəyyən sinxron bölmədə obyektin işləməsi zamanı elementlərin qarşılıqlı təsirinin əsasını təşkil edən dəyişiklik sistemin daxili dinamikasıdır”^{*}.

Beləliklə, elementlərin müəyyən bir sinxron bölmədə işləməsi prosesində qarşılıqlı təsirinin əsasını təşkil edən dəyişiklik, diaxroniyanın müxtəlif mərhələlərində bir obyektin dəyişdirilməsi sistemi kimi inkişafdan fərqli olaraq, sistemin daxili dinamikasıdır. Sistemdə qeydə alınan dəyişən obyektin vəziyyətləri dəyişikliyin nəticəsidir və dəyişikliyin nəticəsi yeni bir anlamdır (yeni element, yeni əlamət və ya elementin xüsusiyyəti)[†]. Bunun nəticəsində, “diaxroniya”, məsələn, polisemantik sözün mənalarının sinxron “kəsilməsini” nəzərə almadan və onları kommunikativ prosesə daxil etmədən diferensiallaşma problemini müstəqil həll edə bilməz.

^{*} Там же. с.5.

[†] Там же. С. 101.

Dilə sistemli yanaşma, məlum olduğu kimi, təkcə onun spesifik elementlərinin xüsusiyyətlərinin təsvirini deyil, həm də onların münasibətlərini və qarşılıqlı əlaqələrini, “həyat mexanizmini” üzə çıxarmaq və dilin daxili xüsusiyyətlərini yaratmaqdan ibarətdir. Dilə sistemli yanaşma konsepsiyası onun lingvistik elementlərinin fəaliyyət prosesində qarşılıqlı təsirinə əsasını təşkil edən dəyişikliklərin təhlilinə daha obyektiv və konstruktiv yanaşmağa imkan verir.

Mürəkkəb inteqral sistem kimi elementin potensial imkanlarını müəyyən etmək mövqeyindən fundamental Sossurun “dil” və “nitq” nəzəriyyəsi çərçivəsində əlaqəli omonimiya və çoxmənalı hadisələrin fərqləndirilməsi problemi hələ də nəzərdən keçirilməmişdir. Məlumdur ki, mövcud diferensiasiya üsullarının - sözyaratma, leksik, sinonim və s. cəhdlərinin heç biri leksik səviyyəli dilin bu iki hadisəsinin birindən digərinə keçməsi kimi birmənalı meyarlara səbəb ola bilmədi. Bu onunla izah olunur ki, onlar lingvistik vahidlərin fəaliyyət proseslərinə sistemli yanaşmadan, müasir dilçiliyin fundamental anlayışlarından - “sistem”, “alt sistem”, “element”, “səviyyə” və s. kənarında qalıblar. Problem differensiasiya üçün əlaqəli polisemiya və omonimiya hadisələri “ya-ya da” şəklində həll edilməməlidir, çünki bu, bir tərəfdən lüğətin inkişafının konkret tarixi şərtləri, bir tərəfdən sözlər arasında mövcud olan sinxron əlaqə ilə müəyyən edilir. , digər tərəfdən. Beləliklə, dilə inteqral sistem kimi sistemli yanaşma anlayışı dilin kommunikativ-funksional dinamikası səviyyəsində nominasiya elementləri kimi dilin leksik altsistemində omonimləşmənin həddini də müəyyən edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

- Хабаров И.А. Философские проблемы семантики. –М.: ВШ, 1978
Общее языкознание, ч. III, с. 50.
- Касарес Х. Введение в современную лексикографию. ИЛ, М., 1958. С.83
- Будагов Р.А. Омонимия и значение слова. – В кн.: Сравнительно - семасиологические исследования. М., 1963.
- Караева М.С. Генетические процессы в структуре языка. /Синтаксарий и моделирование языковых универсалий. Баку, Мутарджим. С.101.
- Мирзоев Р.С. Словообразование и фразеология в поле номинации. В кн.: Научные этюды, Баку, Мутарджим, 1997. С.50.
- Исламова Э.С. Аспекты лингвистических реалий. Баку, Мутарджим. 2010. С.31.

